

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРОФЕСІЙНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

Подшивалкіна В.І.

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної і прикладної психології
Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Становлення історичної психології в Одеському національному університеті пов'язано з ім'ям професора І.Г. Білявського. Разом з тим основи гуманітарного призначення психології були закладені в університеті видатним вітчизняним психологом М.Я. Гротом.

Початок своїх досліджень М.Я. Грот пов'язував з розробкою методів психологічного дослідження особистості [3, с.187]. Він застерігав, що для вивчення особистості «мало особистих експериментів, мало самоспостереження». М.Я. Грот говорив, що дані самоспостереження необхідно піддавати перевірці, і пропонував такі методи. По-перше, перевірка даних самоспостереження, на думку вченого, може проводитися за допомогою історичних, біографічних і автобіографічних свідчень, оскільки вони містять в собі багато цікавого матеріалу. М. Я. Грот писав, що «видатні люди, особливо письменники і художники, люблять говорити про свій спосіб життя, про свою боротьбу з тілом і тваринними пристрастями, про умови і причини розвитку її духовної міцності, про принципи і правила поведінки, які керували ними у житті. Хоча в цих автобіографіях і зустрічається нерідко багато перебільшень і брехні, але окремі свідчення, які перевірені іншими об'єктивними документами (розповідями сучасників, листування тощо), можуть дати цінний матеріал для психології» [3, с.187]. По-друге, перевірка даних самоспостереження може здійснюватися через вивчення в літературних творах художніх типів. М. Я. Грот писав, що «при створенні літературного твору хороший письменник збирає в одну картину не тільки відомі індивідуальні риси душевного складу особистості, але і факти його розвитку та поведінки, що зумовлюють цей душевний склад. Геніальний художник – душезнавець проникає часто набагато глибше в істинні причини душевних станів, ніж психолог-теоретик, і нерідко буває так, що останньому є чому повчитися у першого» [3, с.187].

Нарешті, головним матеріалом, зазначав М.Я. Грот, повинно стати вивчення розвитку душевного складу живих реальних особистостей, чим-небудь видатних – характером або розумом, знанням, талантами або вразливістю, чи якимись спеціальними душевними якостями. Причому він вказував, що, вивчаючи особистість людини, необхідно враховувати умови її розвитку. До останніх він відносив виховання, освіту, громадську ситуацію, але головною умовою розвитку особистості людини М. Я. Грот визначав духовне самовдосконалення.

М.Я. Грот застерігав, що дані самоспостереження однієї особистості, власної або чужої, є «хиткими і недостовірними» для наукових узагальнень, і говорив про необхідність «розширення досвіду». Основу об'єктивного знання про особистість він бачив в сукупних показаннях, отриманих шляхом порівняння результатів самоспостережень десятків і сотень особистостей. Тому він говорив, що, вивчаючи життя і властивості духовної особистості, «треба частіше звертатися за матеріалом до досвіду різноманітних особистостей, живих і померлих, не виключаючи і самих психологів, – потрібно більше вивчати історію і частіше питати людей, які нас оточують, а не задовольнятися своїми особистими спостереженнями, які мають часто суб'єктивний характер і вкрай обмежені умовами нашого індивідуального буття.

Цікаво, що саме М.Я. Грот, єдиний з психологів того часу, абсолютно справедливо зауважив, що найбільшу важкість для психології представляє спосіб передачі описів душевного стану досліджуваного суб'єкта і правильна його інтерпретація експериментатором. На підставі власного експериментального досвіду, він говорив про те, що інтуїтивне читання в чужих душах зазвичай буває помилковим і якби воно було можливим, може бути, і відпала б необхідність в психології. Ця проблема не ставилася

представниками інтуїтивізму і фізіологічної психології. Практично не ставив перед собою завдань теоретичного аналізу або інтерпретації отриманих в експерименті матеріалів і Г. І. Челпанов. Надалі найбільш послідовно проблема об'єктивної інтерпретації отриманих при психологічному дослідженні даних представлена в роботах А.Ф. Лазурського [7].

А.Б. Михалева цілком справедливо зазначає, що оригінальною особливістю теорії М. Я. Грота є його віра в самостійну особистість, при цьому він одним з перших розділив такі поняття, як індивідуальність і особистість, вказуючи на їх відмінність. Він вважав, що людська індивідуальність – це тільки тимчасова і випадкова форма того загального початку, яке творить з кожної людини особливу особистість. М. Я. Грот писав, що «справжнє благо особистості – в її зречення від своєї тваринної відособленості, у свідомості себе ланкою і втіленням загального, цілого, вічного» [8].

Слід відмітити його попередження щодо «пояснення душевних явищ в їхніх причинах і законах розвитку вкрай хиткі і суперечливі» [3, с.162], а також нарікання про зменшення в його часи «психологів-філософів з переважаючою гуманітарною освітою» [3, с.179].

Аналізуючи соціальну ситуацію свого часу М. Я. Грот застерігав, що духовне начало в особистості дуже крихке і легко може піддатися руйнуванню в разі надмірної захопленості чуттєвим, матеріальним. Тому він прагнув обґрунтувати не тільки дану людині можливість зробити вільний вибір, але і який стиль життя йому необхідно обрати для того, щоб усе життя могло розглядатися як особистісне самовдосконалення.

Своєрідність підходу М.Я. Грота до емпіричного дослідження особистості людини пов'язано з тим, що він розглядав розвиток емоційної і моральної сфери особистості, визначаючи їх як основні в людській природі. Найважливішою особливістю підходу М. Я. Грота було те, що в основу особистості він ставив не її вольову активність, але емоції, а свободу пов'язував з можливістю емоційного вибору еталона поведінки.

Особливістю творчості М. Я. Грота є його спрямованість на створення національного професійного контексту, як на основі Московського психологічного товариства (створене в 1885 році М. М. Троїцьким), яке він очолював з 1887 до своєї кончини, так і на основі створення вітчизняного наукового видання «Питання філософії і психології» та залучення вчених до публікації матеріалів в цьому журналі таких своїх сучасників як В. С. Соловйова, С. Н. і Є. Н. Трубецьких, М. І. Владиславлева, Л. М. Лопатина та інших вчених.

У першій редакційній статті журналу «Питання філософії та психології», М. Я. Грот виклав своє бачення призначення журналу, а саме сприяти стати людству єдиним цілим, усі частини якого закономірно функціонують узгоджено один з одним [2]. Повчальним є вимога до авторів знати свій предмет, його історію та сучасність. Акцент він пропонує робити не на думках і бажаннях, а на логіці, методах і обґрунтуванні ідей. По суті справи мова йде про систему вимог до авторів. Крім того він справедливо зазначав, що мова йде не стільки про остаточне вирішення тих чи інших наукових проблем, а такій постановці проблеми, яка підвищує можливості людини приймати по ним найбільш ймовірні рішення. М.Я. Грот підкреслює особливе значення національних наукових журналів. Він зазначав, що англійці у своїх роботах просунулися в обговоренні емпіричних проблем дослідження, французи – математичних методів обґрунтування ідей, німці – в логіці досліджень, то слов'янські дослідники можуть внести свій внесок в моральні аспекти дослідження, приміряючи розум, почуття і волю – науку, мистецтво і віру.

М. Я. Грот писав: «Я задумав журнал, щоб перетворити суспільство, направити його до вищих духовних ідеалів, відвернути його від порожньої політичної боротьби і повсякденних чвар, допомогти примиренню інтелігенції з національними началами життя, повернути його до рідної релігії і здоровим державним ідеалам» [2, с.332]. Основна мета журналу полягала в тому, щоб «розробити, вчення про життя, яке б дало людині знову міцніші і ясні початку його моральної діяльності, чим він володіє в справжню хвилину» [2, с.334]. Досягнення цієї мети, на думку редакції, було можливо тільки при спільних зусиллях

всіх «наук про дух» і в першу чергу філософії. Однак М. Я. Грот вважав, що не менш важливе місце належить психології. Трактуючи психологію як науку про «явища життя з їх внутрішньої, у самосвідомості відкривається сторони», він вважав за необхідне її участь в побудові цілісного світогляду. Хоча відоме дітище М. Я. Грота журнал "Питання філософії та психології" з'являється в Москві за межами одеського періоду, але саме 70-80 роки XIX століття створилася особлива атмосфера навколо періодичних національних видань. В цілому ряді країн з'явилися нові власні наукові та філософські періодичні видання, такі як «Mind» (Англія, 1876 г.), «Revue philosophique de la France et de l'étranger» (Франція, 1876 г.), «The Monist» (США, 1888 г.), «Archiv für Geschichte der Philosophie» (Німеччина, 1888 г.).

Крім того, О. В. Закутна справедливо зазначає чудовий факт, пов'язаний з поширенням тиражу «Питань філософії та психології» за межами обох російських столиць (Москви і Петербурга) в провінції (більше 60%), в тому числі Харківської, Одеської та Київської губерніях [6]. Інакше кажучи, навіть від'їзд з Малоросії не розірвало наукових зв'язків М. Я. Грота з її університетами.

Важливо підкреслити яку роль вітчизняному періодичному виданню надавав М. Я. Грот. Насамперед, як ініціатор і редактор нового видання він орієнтувався на широкого зацікавленого читача. Важливо також відзначити, що М. Я. Грот робив акцент на цілісності журналу, що покликаний був забезпечувати критичний аналіз даних науки, мистецтва і релігії, а також на цілісності знання читачів як активно діючих суб'єктів. Крім того принциповим він вважав забезпечення толерантності до різних поглядів і підходів, хоча, на думку Б. Г. Анан'єва, це йому не дуже вдавалось, свідченням чого є дуже рідкі публікації експериментальних психологічних робіт матеріалістичного напрямку, тобто панували все ж роботи ідеалістичного напрямку [1].

Дуже важливим завданням журналу стало формування вітчизняного понятійного апарату філософії та психології. Вітчизняні філософські та наукові школи становлять відносно несуперечливу і взаємопов'язану систему категорій і понять, як тих, що створюються вітчизняними авторами, так і імплементованих з інших мов категорій і понять. Особливу роль вітчизняної наукової і філософської думки він бачив у розвитку етичних проблем, зокрема професійних.

Як справедливо зазначає О. В. Закутна, журнал «Питання філософії та психології» поєднував несуперечливо особливості трьох різних типів видань, виступаючи і як спеціалізоване видання, і як науково-популярний журнал, і як «товстий» літературний журнал» [5].

У листі до батька від 14 грудня 1890 М. Я. Грот писав: «Якби я міг з часом зробити для російської філософії те, що ти зробив і робиш для спеціальної науки в Росії, то вважав би себе щасливим. Але моя праця в тому відношенні представляє більше небезпек і труднощів, що я знайшов підґрунтя ще зовсім нерозчищене і невстановлене, діючи над організацією сил зовсім ще хаотичних і себе самих не розуміють і не визнають. ... Мені доводиться одному у всіх і в себе вірити, у всіх вселяти переконання, що ми можемо бути «силою» і можемо рухати маси, вести суспільство вперед, його надихати» [9]. Подальша діяльність М. Я. Грота показала, що його непохитна віра в свої сили і в свою «щасливу зірку», як він любив висловлюватися, були надзвичайно добродійні. Ніхто не сприяв в такій мірі успіхам філософії та психології в Росії, як М. Я. Грот. Це відзначали і В. С. Соловйов, і П. П. Соколов, і Ю. І. Айхенвальд і багато інших із його сучасників [9].

Після від'їзду М. Я. Грота з Одеси в Москву на філософській кафедрі ІНУ з'являються два нових викладача: з 1886 року Олександр Павлович Казанський – випускник Московського університету, а з 1888 року – Микола Миколайович Ланге – випускник Санкт-Петербурзького університету, творець першої в Росії психологічної лабораторії в стінах Новоросійського університету. Слід відмітити наукові дискусії та ділові стосунки між М. М. Ланге та М. Я. Гротом. Наукова дискусія була пов'язана з проблемами досліджень часу. Ця проблема об'єднала зусилля декількох поколінь дослідників університету, зокрема професорів Д. Г. Елькіна, Б. Й. Цуканова, З. О. Кіреєвої та їхніх учнів. Вже за межами Одеси

М. Я. Грот написав відому працю «Про час», яку було надруковано у 21 номері журналу «Питання філософії та психології» [4]. Перш за все в ній він обґрунтовує свою позицію відносно часу та виступає критиком субстанціональної концепції часу Е.Канта. В основі субстанціональної концепції лежать уявлення про час, які в основному закладені ще Демокритом, Гераклітом, І. Ньютоном, П. Гасенді, С. Кларком, М. Ломоносовим, І. Кантом, Г. В. Ф. Гегелем про незалежність перебігу часу. У субстанціональній концепції часу розглядаються, в першу чергу, метричні властивості і характеристики години. Часова метрика покладів від трьох характеристик часу: одиниці години, рівномірності й одночасності. Одиниця часу визначає числову величину часового інтервалу; рівномірність відноситься до порівняння послідовних інтервалів години; одночасність пов'язана з порівнянням інтервалів години, які паралельні один одному й протікають у різних точках простору. Ці три характеристики уможливають вимір часу. Крім того, до метричних властивостей часу включаються гомогенність (однорідність) годин, ізотропність (незмінність) властивостей часу [10]. У свою чергу, реляційна концепція часу, до якої схилився й М.Я.Грот, ґрунтується на уявленнях про відносність часу, які здобули поширення у працях Аристотеля, Конфуція, Г.В. Лейбніца, А. Ейнштейна та й у гуманітарних науках. Класичні уявлення про час були значно розширені та за часом стали визнаватися такі його властивості, як відносність, нелінійність, нерівномірність та інші. М.Я Грот стверджував, що усі виміри часу суб'єктивні та відносні [4, с.412]. В реляційній концепції часу акцентується увага, в першу чергу, на топологічних властивостях часу, тобто на порядку у часі й на односпрямованості, одномірності, неперервності часу. В цієї роботі М.Я. Грот проводить ідею про обмеження природничої методології у психологічних дослідженнях. Саме обґрунтування методології гуманітарного знання він послідовно приводить у всіх своїх працях, зокрема і на прикладі уявлень про час. Сутність наукової дискусії, як і тепер стосувалася розуміння часу як явища, а також уявлень та переживань часу. М. Я. Грот пов'язує з захопленості поняттям «явище» з успіхами природничих наук, а також незрілістю психологічної науки епохи Е. Канта [4, с.251]. Інакше кажучи в основі концепції Е. Канта лежать уявлення про час, а М. Я. Грот робить спробу розглянути й проблеми переживання часу. Е. Кант розглядає простір як форму зовнішнього досвіду, а час – як форму внутрішнього досвіду. Саме це стало, на думку М. Я. Грота, підґрунтям для розвитку емпіричної психології та асоціативної психології, які з методологічної точки зору до предметної області психології відносять тільки психологічні явища, події у часі та їх зовнішнє відображення. Тобто це приводить до того, що поза предметом психологічних досліджень залишається особистісне духовне життя людини як суб'єкта життєдіяльності. Час, на його думку, є формою зовнішнього, чуттєвого досвіду та внутрішнього досвіду.

В цілому творчість М. Я. Грота як найкраще представляє вітчизняну філософію та психологію кінця XIX століття. В Одесі він практично сформував своє творче кредо як творця національного комунікаційного середовища для розвитку філософських і психологічних наук. Все більш зростаючий інтерес до творчості М.Я.Грота, чий внесок у становлення вітчизняних соціогуманітарних професійних співтовариств важко переоцінити, обумовлений, на наш погляд, актуальністю піднятих ним методологічних проблем, що стосуються, перш за все, специфіки пізнання психології людини.

На наш погляд, діалогічність творчості М. Я. Грота в цілому і його відкритість до дискусії при житті роблять знайомство з його працями захоплюючою подорожжю в світ ідей, які співзвучні сучасності, зокрема сучасним уявленням про можливості історичної психології.

ЛІТЕРАТУРА

- Ананьев Б.Г. Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков. - М., 1947.- 175 с.
 Грот Н.Я. О задачах журнала / Н.Я. Грот // Вопросы философии и психологии. - 1889.
 - Кн.1.

Грот Н.Я. Жизненные задачи психологии / Н.Я. Грот // Вопросы философии и психологии. - 1890. - Кн. 4.

Грот Н.Я. О времени / Н. Я. Грот // Вопросы философии и психологии. - М., 1894. - Кн. 3 (23) и 4 (24).

Закутняя О.В. К истории возникновения журнала «Вопросы философии и психологии» / О.В. Закутняя // Вестник МГУ. — 2007. — №5. — С. 77—86.

Закутняя О.В. Журнал «Вопросы философии и психологии»: первые годы издания (1889—1895): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. / О.В. Закутняя. - М., 2008. - 24 с.

Лазурский А.Ф. Классификация личностей / А.Ф. Лазурский. — М.: Госиздат, 1922.

Михалева А.Б. Проблема личности в концепции Н. Я. Грота: Автореф. дис.... канд. психол. наук / А.Б. Михалева. - М., 1999.- 17 с.

Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей, учеников, друзей и почитателей. - Санкт-Петербург, 1911.

[Свинаренко Р.М. Відображення часової складової в картині світу суб'єкта](#) . Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Р.М. Свинаренко. - Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х. , 2008. — 17 с.